

תמיכת הפאטריארך המארוני ערידה ביהודים נרדפי הנאצים

אורי מ' קופפרשמידט

התהפוכות הפוליטיות והצבאיות של השנים האחרונות בזירה הישראלית-לבנונית חשפו פעם נוספת את המורכבות של יחסי-הגומלין ההיסטוריים בין הקהיליה המארונית לתנועה הציונית. הרי חלק מן המנהיגים והאינטלקטואלים המארונים גילו, בשלב מוקדם יחסית, אהדה לרעיון הציוני. הם התייחסו למורשת פניקית-יהודית משותפת בימי המקרא והדגישו את הצורך האקטואלי של שני עמי מיעוט — כל אחד במדינתו העצמאית — להתנגד לשאיפות הערביות הלאומיות הגאות. מגעים ראשונים בין מארונים לציונים התקיימו עוד ב-1920, ואילו בשנות ה-30 נקשרו קשרים פוליטיים יותר הדוקים, כאשר גם המנהיגות הציונית היתה מעוניינת יותר לגייס תמיכה מבחוץ. זכורה פגישתו של ד"ר חיים ווייצמן עם אמיל אדה, נשיא לבנון, בפאריס ב-1937 — ביום הגשת דו"ח ועדת פיל — וברכתו של אדה על הקמת מדינה יהודית בעתיד.¹

באותו עשור התחילו להתגבש גם תוכניות של שיתוף-פעולה כלכלי בין שני הצדדים. אחד האישים שקיימו מגעים אלה היה ד"ר ויקטור יעקובסון, נציג ההסתדרות הציונית בג'נבה, אשר נפגש עם מנהיגים מארוניים בלבנון באביב 1933 וקבע שקיים בליבם רצון עז לפתח פרויקטים כלכליים משותפים ואף יש ציפיות גדולות מהשקעות הון על-ידי יהודים בלבנון.² לא חסרו בעלי אחוזות שהיו מוכנים למכור אדמות לציונים. בערך באותו פרק-זמן גם התגבשו רעיונות לייסד אגודת ידידות לבנונית-ארצישראלית, להקים בנק לבנוני-פלסטינאי ואף נדונה תוכנית להקים בכוחות משותפים סכר ותחנת-כוח על נהר הליטאני.³ כל התוכניות האלה נכשלו בסופו של דבר בגלל סיבות פוליטיות בינלאומיות ואף פנים-לבנוניות.

אחת הדמויות הבולטות בקהיליה המארונית באותן שנים היה הפאטריארך אנטון בוטרס ערידה (1863-1955). כמנהיג כנסייתי ופוליטי חזק, הוא דבק לא פעם בעקרונות שגרמו להתנגשויות עם חלק מבני עדתו או עם הותיקן.⁴ כבן משפחה של

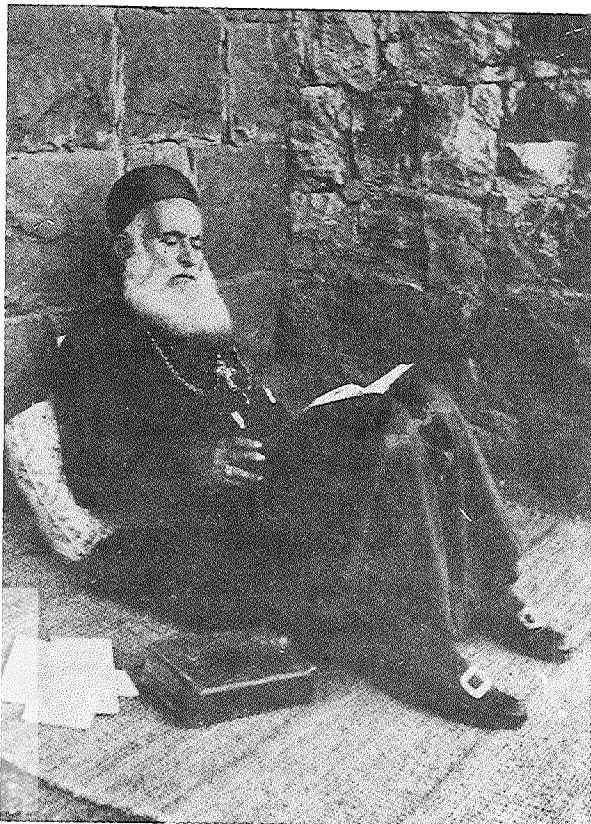
פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: אילת, שיבת, עמ' 311.

2 ראה: קפלן ובלאק, עמ' 53.

3 ראה: אילת, הציונות.

4 ראה: דאער, עמ' 122-125; הדס; וגם: פואו, עמ' 84-88.

הפאטריארך אנטון
בוטרוס ערידה
(1863-1955)

בעלי-אחוזות ויזמים, הוא היה גם מעורב בהנהלת מפעלים תעשייתיים כגון מטוויית-כותנה גדולה ומתקדמת בטריפולי וכית-חרושת למלט וחומרי בניין בשכא הסמוכה.⁵

מאז היבחרו לפאטריארך ביאנואר 1932 עד מותו גילה ערידה אהדה לעם היהודי ולרעיון הציוני. כבר במאי 1933 הוא פירסם איגרת-רועים ובה גינה במפורש את מעשי הרדיפה הראשונים נגד יהודים בגרמניה. כזכור, היטלר התמנה רייכסקאנצלר ביאנואר אותה שנה והחרם נגד בעלי חנויות יהודים והמהלכים התחיקתיים נגד עובדי-מדינה יהודים התחילו באפריל. באיגרת-הרועים שלו מ-20 במאי 1933 הכריז הפאטריארך:

גרמניה ההיטלראית עברה על המצוות הנוצריות ברדיפתה את היהודים המסכנים אשר לא עברו שום עבירה לכד מהיותם יהודים. כיצד מתיישבים מעשים אלה עם החופש הדתי? בגלל זה אחינו הקאתולים מן העולם כולו

5 ראה: חימאדה, עמ' 135, 142, 145; גוליק, עמ' 33, 100, 107, 110, 144.

התקוממו נגד המדיניות הננקטת כלפי היהודים וביטאו חרדה עמוקה לגבי הנרדפים. אנחנו מצטרפים לרגש נאות זה הנובע מן האוואנגליון ואין אנו שוכחים שהיהודים הם אחינו באנושות ושאלוהים בחר בהם לשמירת הדת [...].⁶

באותו יום שיגר ערידה מכתב יותר מפורש למוריס סידי, מנהל בית-הספר של חברת 'כל ישראל חברים' בבירות, ובו הציג את עמדתו המגנה את רדיפת היהודים בגרמניה כמחווה היסטורית תמורת הצהרת אדולף כרמיה בשנת 1860. כרמיה, ששימש מאוחר יותר כנשיא חברת 'כל ישראל חברים', הגיב על שפיתת הדמים בלבנון והביע תמיכה גלויה בצד הנוצרי, שהיה בעיקרו מארוני, באומרו:

הוי, היהודים הצרפתיים, נבוא ראשונים לעזרת אחינו הנוצרים. הבה בל נחכה לתוצאות הכה איטיות תמיד של הדיפלומאטיה כדי שתסדיר את העתיד; נבוא לעזרת המסכנים של עכשיו. שתיפתח מגבית גדולה בפאריס אפילו עוד היום; שמחר תתארגן ועדה יהודית. הבה בל נאבד אף יום, אף שעה.⁷

אכן, הצהרתו של כרמיה היתה חרוטה היטב בתודעת ערידה, שנהג להזכירה במשך כל שנות כהונתו בפגישותיו עם אורחים יהודים.⁸ במכתבו למנהל בית-הספר של 'כל ישראל חברים' כתב ערידה:

בִּפְרֵי, 20 במאי 1933

לכבוד מר מוריס סידי

מנהל בה"ס של חברת 'כל ישראל חברים'

בירות

אדוני המנהל,

אנחנו לא שכחנו את הלהט האצילי של חברת 'כל ישראל חברים' כלפי הנוצרים של לבנון ב-1860. מזועזעת עמוקות ממצוקתם, היא מיהרה להשתתף ביסוריהם ולהביא להם, לבד מסיוע ממשי, ביטויים של אהדה ושל התמסרות. בגלל זה הנוצרים, ובמיוחד המארונים, עדיין חשים אסירי תודה. בהיודע לנו, כי בשעה זאת יהודי גרמניה הם המטרה של כל מיני יסורים,

6 ראה: ל'אורור, 1 ביוני 1933; פה א דרואה, כרך 13/6 (יוני 1933). הטקסט המלא של המכתב כולל בחוברת 'רוח העולם ורוח הדת', ובה 8 עמודים — ראה: אצ"מ S25/4552-I. ראה גם: אלמאליח, עמ' 23-24.

7 ראה: שוראקי, עמ' 39.

8 ראה: אילת, שיבת, עמ' 303, המזכיר נאום של כרמיה בפארלאמנט הצרפתי ב-1847.

9 בכפר בִּפְרֵי, כ"ט 10 ק"מ מצפון לבירות, היתה חצר הפאטריארך המארוני ושם התקיימו רוב פגישותיו עם נציגים יהודים.

שהם נאלצים לעזוב את רכושם, משרותיהם, מקצועותיהם, מפעליהם, ובהכרח נדחפים להגירה מן הארץ ולסבל, אנחנו רוצים בהזדמנות זאת, לבטא באוזני הנפגעים וכל העם היהודי את הרגשות של צער, השתתפות ורחמים מקרב לב שלנו, נוכח רדיפה זאת הנוגדת את העקרונות האנושיים ואת הרוח האוואנגלית.

אנחנו נוטים לתת את תמיכתנו כדי להקל על סבלם ומתפללים לאלוהים למען יקל על מכאובם הקשה.

אנא קבל, אדוני המנהל, את ברכת אהדתנו,

אנטואן פייר ערידה

פאטריארך של אנטיוכיה ושל כל המזרח.¹⁰

האם מכתב זה היה רק ביטוי ספונטאני של החזרת מעין חוב מוסרי לחברת 'כל ישראל חברים'? מסתבר שהיה לכך גורם מאיץ: כשבוע לפני-כן נתקבל אצל ערידה איש-עסקים יהודי בשם סלומון פוליקר – המנהל המזרח-תיכוני של חברת-הביטוח 'ליאניון דה ג'נב' (L'Union de Genève) ודמות ידועה בקהילה היהודית של קאהיר. הראיון עם ערידה נמשך כשעה ונערך בנוכחות כמה מנאמי הפאטריארך. לדברי הנציב העליון הצרפתי, אנרי פונסו (Henri Ponsot), שדיווח מאוחר יותר על הפרשה לפאריס, השיג פוליקר את הראיון עם ערידה בתיווכו של עיסא אל-חזורי, אחד העובדים המקומיים של חברת-הביטוח הנ"ל וגם קרוב משפחה של הפאטריארך.¹¹ פוליקר פעל על דעת עצמו, אף שהיה מדווח על פעולותיו למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בירושלים. מכל מקום במכתב תודה ששלח פוליקר לערידה, שלושה ימים בלבד אחרי פירסום איגרת-הרועים, מתגלים פרטים מעניינים נוספים:

[...]הצהרתך שתפעיל את השפעתך הרמה למען יישובם של כמה משפחות מעם רדוף בארצך היפופיה, וההצהרה שהוד-רוממותך הואיל להצהיר – שיהיה אסיר תודה אם אמסור את תוכן הראיון הזה לעיתונות העולמית – זיכו אותך לא רק בהכרת-תודה אישית של כל אחד שאתה מכבד בידידותך, אלא גם של כל אנשי הרצון הטוב [...]¹²

פוליקר המשיך במאמציו לגייס תמיכה ציבורית במזרח למען יהודי גרמניה. בחודש

10 ראה: ל'אורור, 1 ביוני 1933; אלמאליח, עמ' 23; ראה גם: אוריניטה מודרנו, כרך 13 (1933), עמ' 348, המצטט מהעיתון 'לאוריין', 6 ביוני 1933.

11 מכתבי ערידה – ראה: ארחמ"צ, Vol. 510, Ponsol à Min. des A.E., 16.6.1933 (מכתבי ערידה מועתקים מ'לאורור ומהווים נספח בתיק זה). יצורין, כי יחסם של הנציבים העליונים הצרפתיים היה שלילי לכל תוכנית והצעה בדבר כניסת יהודי גרמניה, וסידורם בשטח המאנדאט הצרפתי בסוריה ובלבנון. על פוליקר – ראה: מיהר מי, עמ' 481. הוא גם שדאג לפירסום מכתבי ערידה בכתב-העת 'לאורור'.

12 מכתבו של פוליקר מ-23 במאי 1933 נדפס ב'לאורור', 1 ביוני 1933.

יוני הוא נפגש עם עבד אל-חמיד אל-בכרי, השיח' הראשי של המיסדרים הצופיים במצרים, שהיה גם חבר הסנאט. גם מדמות דתית זו השיג פוליקר גינני של הרדיפות בגרמניה.¹³ יש להניח שהיה המשך לקשריו עם ערידה ואנשיו, שכן מאוחר יותר הופיע פוליקר כאזרח כבוד של פֶּשְׁרִי, כפר הולדתו של הפאטריארך (ושל עיסא אל-ח'ורי).¹⁴

במכתבי ערידה אין שום התייחסות גלויה לקליטת פליטים יהודים מגרמניה בלבנון, אולם כנראה היו גישושים בכיוון זה. משלחת של הקהילה היהודית בבירות ביקרה אצל ערידה. היומון המצרי 'אל-מקטם' פירסם ב-3 ביוני 1933, כי נשיא מועצת הקהילה היהודית בבירות (אל-מג'לס אל-מלי), סלים חרארי, בהתייעצות עם שליחים מארץ-ישראל, ביקש בהתחלת חודש מאי מן השלטונות המאנדאטוריים הצרפתיים להתיר כניסת 50,000 יהודים לסוריה וללבנון. העיתון מוסיף, כי שאלת ההגירה אכן הועלתה בדעת-הקהל הלבנונית, אם-כי מנקודת-ראות כלכלית ולא כשאלה מוסרית. היתה נכונות לקלוט מהגרים בעלי-אמצעים בלבד: לעומת זאת, היתה נטייה לדחות, למשל, כניסתם של ארמנים חסרי הון.¹⁵

ההבט הכלכלי כנראה גם תרם לדחיית יוזמתו של ערידה בעודה באיבה. הנציב העליון הצרפתי פונסו דיווח לפאריס, כי איגרת-הרועים של ערידה הופצה לפרסום בעיתונות בשבוע הראשון של חודש יוני, אולם עקב 'תגובות זועמות' מיהרה הפאטריארכיה להחזיר אליה את העותקים שנשלחו, ורק עיתונים מעטים הספיקו לפרסם את האיגרת, בניגוד לרצון הפאטריארך. לדברי פונסו:

אלמנטים נוצריים מסוימים לא היו רואים מטרה רבתי בהשתקעותם של כמה פליטים עשירים בלבנון, בתנאי מכל מקום, שאלה אינם עוסקים במקצוע חופשי כגון רופאים, עורכי-דין וכו' [...] אלה כבר נתקלים ביותר מדי מכשולים בארצות הלבאנט.¹⁶

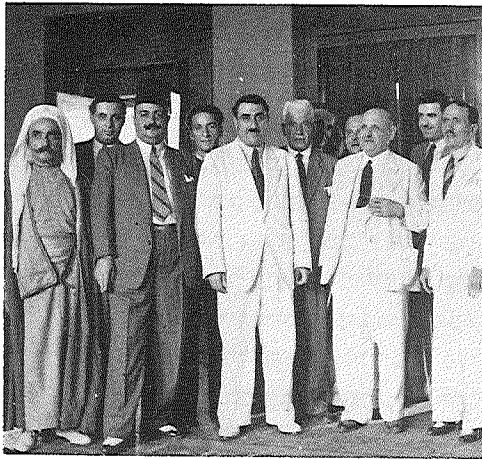
כיוון שאין נתונים מהימנים על מבנה התעסוקה של העדה המארונית, קשה להעריך את משקלם והשפעתם של אלה שחששו מהתחרות יהודית, ולעומתם את השפעת אותם יזמים — כנראה גם ערידה עצמו — שקיוו כי המהגרים היהודים ישקיעו הון

13 ראה: ל'אורור, 29 ביוני 1933.

14 ראה: מיהו מי, עמ' 481. הכפר בשרי שבהר הלבנון מפורסם בארזיו, שם גם נולד ח'ליל ג'בראן.

15 ראה: ל'אורור, 22 ביוני 1933. על נכונות לקלוט מהגרים — ראה: אורינינה מורנו, כרך 13 (1933), עמ' 348 (וזאת על-פי העיתון אל-מקטם מ-3 ביוני 1933). השוה לאמור בעיתון פלסטין, מ-28 במאי 1933, בדבר השתקעות 15,000 יהודים בקפריסין ו-5,000 בסוריה ולבנון ועל כך שהוחל ברכישת אדמות והיו שמועות על קליטת 50,000 פליטים. א' אפשטין (אילת) דיווח באוקטובר 1934 על נכונות של מארונים, וגם מוסלמים, לקלוט מהגרים יהודים אך ציין שיש למארונים גם שיקולים מדיניים בנדון — ראה: אצ"מ, תיק I S25/4552. לא מצאתי עד כה אישור ארכיוני לפעילותו של חרארי.

16 ראה, לעיל הרישא של הערה 11. אלמאלית, עמ' 24, מציין כי איגרת-הרועים הוקראה בכנסיות מארוניות ברחבי העולם.

(מימין) נשיא לבנון אמיל אדה
(1941-1936)
(משמאל) יריבו, בשארה אל-חורי
(שלישי מימין), ששימש כנשיא לבנון
מאוחר יותר

בלבנון או יקנו אדמות במחיר גבוה. הרי השקעות הון על-ידי מהגרים גם תרמו בעבר לפיתוח המשק הלבנוני. אין ספק שהיה קיים קשר-גומלין כלשהו בין השקפות וציפיות כלכליות לתפיסות פוליטיות. היריבות בין אמיל אדה (ובמחנהו גם ערידה) לבין בשארה אל-חורי החלה כבר אז לפלג את העדה המארונית. היו מאורנים שנטו יותר לאוריינטאציה פאן-ערבית, על-מנת לפתח יחסים כלכליים עם סוריה או משום שחששו ששיתוף-פעולה עם הציונים עלול לסכן עוד יותר את מעמדה העדין בלאור-הכי של העדה בעולם הערבי-המוסלמי.

פונסו גם היה ער לטענות פוליטיות בקרב חוגי 'אופוזיציה' מארוניים. היו ביניהם אלה שלא סלחו לערידה על שהניח לצרפתים ב-1932 להתערב בבחירות לנשיאות ולהשעות את החוקה — מהלכים שמנעו אז את בחירת המועמד של המחנה היריב לו, בשארה אל-חורי. מתנגדים אחרים טענו, כי ערידה אינו מתיישר עם קו מדיניותו של האפיפיור, שנראה בעיניהם כאוהד של היטלר. ביקורת חריפה ביותר על ערידה השמיע גם הארכיבישוף של בירות, אגנאטיוס מְבָאָרְכ, שכינה את ערידה 'פאטריארך היהודים' — כינוי שהפך להיות לימים תואר כבוד בחוגים יהודיים — והאשימו בזניחת האינטרסים המארוניים לטובת התעניינות ביהודים, תוך כדי הפרת מדיניות הותיקן.¹⁷ כיוון שמבארפ נקט מאוחר יותר קו פרו-ציוני, ניתן לשער שעמדתו זו שיקפה אינטרסים פוליטיים של אותו רגע, אולי אפילו האינטרסים של אותה עלית מארונית עירונית שחששה מהתחרות יהודית. ההשערה שעמדת מבארפ היתה תכסיתית וזמנית בלבד מקבלת חיזוק מן העובדה, שהקונסול הגרמני בבירות ומשרד

17 על מכתבו של פונסו — ראה, לעיל הרישא של הערה 11. על מכתבו של מבארפ — ראה: אורינטה מודרנו, כרך 13 (1933), עמ' 407-408. על עמדתו הפרו-ציונית של מבארפ — ראה: אילת, שיבת, עמ' 296, 309; הרס, עמ' 269; אלמאליח, עמ' 24.

החוץ בברלין ניסו לשווא לשדל את הארכיבישוף לתמוך במדיניות הנאצית.¹⁸ בחודש יולי ערידה ומבארפ כנראה השלימו ביניהם ומאוחר יותר תמך מבארפ בשאיפות הציוניות.¹⁹

מטבע הדברים נשמעו מחאות נגד יוזמתו הפרו־יהודית של ערידה גם בחוגים אחרים, ובראשם המוסלמים הסונים. בעיתונים הופיעו רמזים למאורעות 1860 — מנקודת־ראות מוסלמית כמובן — ואיגרת־הרועים של ערידה הוצגה כאקט מכונן נגד ערביי ארץ־ישראל. אחת התגובות החריפות ביותר פורסמה כמכתב בעילום־שם בעיתון 'פלסטין' היפואי ב־16 ביוני 1933. ה'קורא' האלמוני האשים את ערידה במתן פירוש חדש לאוואנגליון והוסיף, כי תמיכת הפאטריארך ביהודים מונעת על־ידי בצע הכסף, וחמור מזה יש לו שותפים יהודים במפעליו הכלכליים. המבקר גם הטיל ספק בהצהרת ערידה, שכל הקאתולים מגנים את הרדיפות, שהרי הקאתולים הגרמנים וגם האפיפיור תומכים בנאצים.²⁰

גם בחוגי מימשל צרפתיים לא ראו בעין יפה את הצהרות ערידה. הנציב העליון כינה אותן 'שלא בעיתן' ו'מצערות בגלל הקירבה לארץ־ישראל' והגיע למסקנה הבאה:

התקרית [כך!] בכל אופן איפשרה לנו להראות עד כמה יש לעקוב בתשומת־לב ערה בארצות שתחת המאנדאט הצרפתי אחר השאלה היהודית וכמה יהיה זה בלתי־נכון לסטות מקו ההתנהגות, שלפיו נהגנו עד כה. הנה נוכחנו לראות, שהאש תמיד בוערת מתחת לאפר ושבהזדמנות המזערית ביותר הלהבות עלולות לפרוץ החוצה.²¹

פונסו דחה את בקשת חרארי ב־1933 ליישב יהודים בלבנון. יורשו, דאמיין דה מארטל (Damien de Martel), פירסם אפילו הכחשה רשמית ביאנואר 1934, שלפיה לא התקיים שום משא־ומתן עם הציונים. נוסף לכך, הצרפתים התקינו שתי תקנות מנהליות שהגבילו הגבלה חמורה כל עסקי מקרקעין עם זרים באזורים הסמוכים לגבולות ארץ־ישראל.²² אחרי ביקורו בלבנון במארס 1934, שבמהלכו הוא גם נפגש

18 ראה: אלדר, עמ' 71.

19 ראה: אוריניטה מודרנו, כרך 13 (1933), עמ' 408.

20 על התגובה המוסלמית — ראה מכתבו של פונסו (לעיל, הערה 11). המכתב בעילום־שם — ראה: פלסטין, 16 ביוני 1933; ראה גם: אוריניטה מודרנו, כרך 13 (1933), עמ' 340-348. יצוין, כי לא ברור אם בכלל היו לערידה שותפים יהודים. אלברט נקאש, מהפעילים בחוג 'הפניקים' ויועצו של ערידה, היה נשוי ליהודייה. הוא ניהל חלק מהמגעים עם הציונים — ראה: אילת, הציונות, עמ' 109 ואילך.

21 ראה: מכתבו של פונסו (לעיל, הערה 11).

22 דחיית הבקשה — ראה: פלסטין, 28 במאי 1933. הכחשת דה מארטל — ראה: אוריניטה מודרנו, כרך 14 (1934), עמ' 212. בשנת 1935 התעניינו יהודים מרומאניה להגר ללבנון, אולם השלטונות הצרפתיים הודיעו כי יש הגבלות על רכישת קרקעות ואין כניסה לבעלי מקצועות חופשיים — ראה: ארמח"צ, כרך 599, Lagarde, 26 ביוני 1935.

עם דה מארטל ועם ערידה, ייחס ווייצמן את הנוקשות הצרפתית לשלוש סיבות עיקריות: החשש שמהגרים יהודים ייבאו איתם השפעה גרמנית, הפחד שרכישת קרקעות תגרום לתיקוני גבול לטובת הבריטים (אולם ווייצמן קבע שאין מה לדבר גם על יישוב יהודים בצפון סוריה), חוסר הנכונות של צרפת לפתח את הארץ או להסתכן. ערידה עצמו כן היה מוכן להעמיד אדמות של הפאטריארכיה בסביבת בירות לרשות היהודים, אבל כאשר ביקש ווייצמן ממנו עצה מפורשת כיצד לשנות את עמדת הצרפתים, הוא כנראה לא השיב. גם פגישה נוספת בין ווייצמן לערידה בפאריס ביוני 1937 לא הניבה פירות מעשיות.²³

שום תועלת ממשית לא צמחה אפוא מהצהרות ערידה על רדיפת היהודים בגרמניה. ווייצמן הסביר, שתפיסתו הפוליטית הכוללת של ערידה היתה חלשה ושמבחינת מושגיו המדיניים עודנו שרוי בימי הקיסרות העותמאנית. אף-על-פי-כן עובדה היא שערידה נשאר דבק בעקרונותיו: הוא המשיך לגנות בפומבי את רדיפת היהודים, קיים קשרים ידידותיים עם יהודים מארץ-ישראל, בא ב-1937 לבית-הכנסת 'מגן אברהם' בבירות ונשא בו נאום תמיכה ביהודים ובציונות, היה מוכן ב-1938 להעניק את חסותו ל'אגודת לבנון-ארץ-ישראל' שהיתה אמורה לקום, העיד ב-1947 לפני הועדה האנגלו-אמריקאית, קרא לנאמניו לסייע ליהודים הנרדפים בסוריה בעת שלטונו של אדיב שישפלי וב-1954 קרא לנשיא לבנון, כמיל שמעון, לעשות למען שלום עם מדינת ישראל.²⁴

23 ראה: אגרות ווייצמן, כרך 16, סדרה A, עמ' 292, 305-306; השווה: אילת, הציונות, עמ' 119 – על תוכנית הסכר על הליטאני, שגם בה ראו הצרפתים מזימה לשינוי הגבולות ואזורי-ההשפעה; אילת, שיבת, עמ' 298-299.

24 ראה: אילת, שיבת, עמ' 300; הדס, עמ' 269; אלמאליח, עמ' 24; אילת, הציונות, עמ' 122.

הפניות ביבליוגראפיות

- B. Litvinoff (ed.), *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, vol. 16 — series A., Jerusalem 1978. אגרות ווייצמן
- Oriente Moderno*, Vol. 13 (1933); Vol. 14 (1934) — ירחון, רומא — א' אילת, "הציונות הפיניקית" בלבנון, קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 124-109. אורינטה מודרנה אילת, הציונות
- —, שיבת ציון וערב, תל-אביב 1974. אילת, שיבת אלדר
- ד' אלדר, 'תגובת היהודים בארצות המזרח על המדיניות האנטישמית בגרמניה', פעמים, 5 (תשמ"ט), עמ' 76-55. אלמאליח
- A. Almaliyah, 'The "Jewish" Patriarch of Lebanon', *Jewish Frontier* (April 1956), pp. 24-25. העולם ורוח הדת' (ללא פרשנות) — ראה: אצ"מ, תיק S.25/4552-I. אלמאליח מביא את הטקסט בשינויים מעטים ומציין את כותרת המכתב: 'רוח העולם ורוח האמונה'. הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים. אצ"מ
- Quai d'Orsay, E-Levant-Syrie, Liban, — ארכיון משרד החוץ הצרפתי — 1930-1940 ארמח"צ
- J. Guliek, *Tripoli, a Modern Arab City*, Cambridge (Mass.) 1967. גוליק
- י' דאלר, בטארכה אל-מואנה, ביירות 1957. דאלר
- י' הדס, 'הכנסיה המארונית לאחר מותו של הפטריארך ערידה', המזרח החדש, כרך ו (1955), עמ' 261-269. הדס
- S.B. Himadeh, *Economic Organization of Syria*, Beirut 1936. חימאדה
- L'Aurore* שבועון (1941-1909), כתב-עת, יצא לאור בקאהיר. *L'Orient* יומון, ביירות. לאורור
- Who is Who in Egypt and the Middle East 1950*, Cairo n.d. לאוריין
- Paix et Droit*, vol. 13/6 (June 1933). מיהו מי
- G. Puaux, *Deux Années au Levant*, Paris 1952. פה א דרואה פראו
- יומן בערבית, יצא לאור ביפו (1948-1911). פלסטין
- N. Caplan and I. Black, 'Israel and Lebanon: Origins of a Relationship', *The Jerusalem Quarterly*, 27 (Spring 1983), pp. 48-58. קפלן ובלאק
- A. Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine (1860-1960)*, Paris 1965. שוראקי